

յաջորդական եւ հաւաստի պատմութիւնը կը սկսի ԺԴ. հարիւրամեակի առաջին կէսին եւ կը շարունակուի դարեր՝ մինչեւ 1895 կամ աւելի ճիշդ՝ 1915 եղեռնական տարին։ Բնական է, հոս պատմա-մատենագրական հըպոթեզներով կը նկարագրեմ այս դարաւոր յառաջնադարէն Մեծովանքի կամ վարդապետարանին մատենագրանին դոյուլթիւնը, որուն նկատմամբ, սակայն, չկրցայ դժբախտաբար հանդիպիլ ժամանակակից կամ հնաւուրց աղբիւրներու, ուր վկայուէր ուղղակիօրէն անոր մասին։ Նոյնիսկ Մեծփառանքին եւ դպրոցին ամենանշանաւոր սանն ու բարունակետը եւ ԺԵ. դարուն միակ պատմագիրը՝ Թովմաս Մեծփեցի ոչ մէկ ակնարկութիւն եւ վկայութիւն կ'ընէ իր մենաստանին մատենագրանին վրայ։ Կ. Վ. Շահնազարեանի հրատարակութիւնն⁴ ուսումնասիրելով՝ չգտայ գրադարանային խօսք եւ ծանօթագրութիւն մը հայկական վանքերու եւ վարդապետարաններու մէջ պահուած ձեռագիրներու հաւաքածոներու մասին։ Թովմաս Մեծփեցի իր պատմութեան էջերու մէջ յաճախ կը նկարագրէ եկեղեցիներու եւ մենաստաններու քանդումը եւ կողոպուտը⁵, սակայն անոնց մատենաներն ու մատենագրանները կը մնան անյուշ։ Անշուշտ կարելի է երեւակայել, նաեւ նմանադէպ պատահարներէ ու երկրորդական ակնարկութիւններէ ենթադրել եւ եզրակացնել, բայց պատմա-մատենագրական տեսանկիւնէն՝ Թովմաս Մեծփեցիին ահագոյն տողերով նկարագրած աւերակ եկեղեցիներուն գրապահոցներու եւ քանդուած վանքերուն գրատուններու գլխուն եկածը կը մնայ մեղի համար պատմութիւն մը միգամած։ Եւ հոս հասկնալի է հայկական վանքերուն պատմահօր իրաւացի դանդատը. «Դժբախտաբար Մեծփայ հռչակաւոր վանքին չէնքերու մասին շատ դոյզն են եղած տեղեկութիւնները եւ չէ կարելի անոր նոյնիսկ բաւարար նկարագրութիւնն ընել»⁶։ Ուրեմն, Մեծփի վանապատկան եկեղեցիներու, մատուռներու եւ տուներու նկարագրութեան պակասին քով չփնտռենք տեղեկագրութիւն անոր մատենագրանին մասին, հակառակ

⁴ Պատմութիւնն լանկ-Թափուրայ, եւ յաջորդաց
իւրոց, արարեալ թովմա վարդապետի Մեծոբեցւոյ,
հրտէ. Կ. Վ. Շահնազարեան, Փարիզ 1860:

Հմմտ. նորինը, անդ, էջ 87, 122 եւայլն.

⁶ Հ. Հ. Ոսկեան, անդ, էջ 421:

որ դոյութիւն ունին քանի մը հնաւուրց վիմային արձանադրութիւններ եւ դրչային յիշատակարաններ⁷, որոնք աւելի վանքին եւ անոր եկեղեցիին, որ ընծայուած է Մօրն Լուսոյ Ս. Աստուածածնի, շինութեան կամ նորոգութեան վրայ շատ ընդհանուր խօսքեր ունին լոկ: Այսպիսի նկարադրութեան մը մէջ, զոր ըրած է ականատես Հ. Ն. Սարգիսեան⁸, կը կարդանք հետեւեալ մատենադարանային նախադասութիւնը. «Ի կամարս եկեղեցւոյն են դադտնի դարանք. ի նոսա թերեւս ամբարեալ կային դրչադիրքն՝ զորոց դրեալ կայ ի կոնդակի վանացն եւ ցայսօր իսկ դովութեամբ հռչակի ի ռամկէն»⁹: Աւանդաբար կը պատմուի ժողովրդէն մինչեւ այսօր, ինչպէս ինք Հ. Ն. Սարգիսեան լսած է, թէ Լէնկթիմուրի որդին «հիւանդութեամբ մերձեալ ի դրունս մահու» բժշկուած կ'ըլլայ Մեծոփավանքի առաջնորդին ղօթքով: Տիեզերաստան բռնաւորին երախտագիտութեան ցոյցը թաղաւորավայել կ'ըլլայ, որովհետեւ «հրաշացեալ մեծապէս ի յիշատակ սքանչելեանս պարգեւէ մենաստանին զդրչեայ մատեանսն, զորս կողոպտեալ էր յայլոց վանաց՝ բեռինս 65»¹⁰: Այս նկարադրութենէն եւ աւանդապատմէն երկու պատմական հետեւութիւններ կարելի է հզորակացնել ու զանոնք մատենադրական ռեզիլքներով ապացուցանել: Նախ «գաղտնի դարանք», զորոնք տեսած է Հ. Ն. Սարգիսեան Մեծոփավանքի ժամապատկան կա-

7 Օրինակի համար՝ Հ. Ն. Սարգիսեան (անդ., էջ 268—269) յառաջ կը բերէ երկու արձանագրուած թիւներ 222=1327 եւ 22=1291 տարիներէ, իսկ ուրիշ հեղինակներու քով կը կարդանք ՊԾԼ=1409 թուականէն երկու վիճաբուծիւններ՝ Ղ. Վ. Փիր-ղալէմեան Տոբեցի, Նոսարք Հայոց, Կ. Պօլիս 1888, թիւ 30, էջ 31 եւ Հայկունի, Մեր վանքերը, Ալեքս-տանք, Բ. տարի, թիւ 4 (51), Վան 1911, էջ 6բ (779), իսկ ՊԶԱ=1432 թուականի արձանագրուած մը՝ Ղ. Վ. Փիրղալէմեան, անդ, թիւ 100, էջ 99—100։ Նաեւ ՌՃԻ=1671 տարուան մէջ «Հինուած» (նորոգում) վանքի նկարագրուածի մը տուած է ակա-նատեա Շահապունի (Նոր Դար, Ժ. տարի, թիւ 145, Թիֆլիս 1893, էջ 3գ)։

⁸ Մխիթարեան վարդապետը 1843—1853 տարիներուն կատարած է ուղևորութիւն մը. «Սկիզբն ընթացից արարեալ յարեմտեան ծագաց Փոքուն Ասիոյ, ի Զմիւռնոյ, խաղացեալ է յարեւելս ընդ Փոքր եւ ընդ Մեծ Հայս մինչեւ ցԱտրպատական, ի սահմանակցութիւն բաժնի Պարսից եւ Օսմանեանց» (Հ. Ն. Սարգիսեան, անդ., նախադիտելիք՝ էջ 5) :

⁹ Նոյնը, անդ, էջ 267:

¹⁰ *Ζουζα. μνησ. Ε9 267:*

մարտնեցողական մէջ, զոյուժին ունէին գրեթէ բոլոր մեծ վանքերու եւ նշանաւոր վարդապետարաններու մէջ կամ անոնց քով: Անոնք իբր թաքստոցներ, նաեւ քարածերպ, կը ծառայէին միաբաններու պաշտպանութեան եւ մատենաներու պահպանութեան, որոնք, սակայն, միշտ այնքան ալ դաղտնի¹¹ եւ ապահով չէին թշնամիներու յարձակումներէն¹²: «Գաղտնի դարանք» յորջորջեալ գրապահոցներու քով կային նաեւ տեսակ մը «քարանձաւ-դրադարան»ներ, ուր ուսումնաստեւչ վանականը կ'առանձնանար, որպէս զի առանց խանդարուելու արտաքին ժխորէն՝ սուղուէր ընթերցանութեան մէջ եւ կամ ինչպէս Յովհաննէս Սարկաւազ իբ «Սարեկ» գեղեցիկ քերթուած-տաղին մէջ կը պատմէ, «զի օդ տեցայց հանդարտութեամբ ... աշխատեցայց անշահաբար, ունայնատուր

11 Հմտ. Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանան,
կերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Հրտկ. Դուկասեան,
Թիֆլիս 1912, էջ 335 եւ 338—339, ուր կը պատմէ,
թէ ինչպէս Յուսուփի տեղակալ Նար-Սրուկ ոստիկա-
նին զինուորները «ի ծործորս լերինն Գեղայ» ապաս-
տանած Այրիփանբերին միաբարենբը յանկարծակի կը
տեսնին եւ «Երթեալ մտեալ յայր անդը» կը շարժա-
րեն, կը սպանենն «ևս զաւետարանական եւ զմարդա-
րէն, կը սպանենն զաւետարանական եւ զմարդա-
րէն, կը սպանենն զաւետարանական եւ զմարդա-
րէն, կը սպանենն զաւետարանական եւ զմարդա-
րէն ... յայլև զամենայն ստացուածս ... յաւառի առեալ ...
Հոգան զնային ի լաց»։ Յովհաննէս կաթողիկոսը,
Պատմարան յորըրջեալ՝ ապրած 850—931, անմիշտ
կանօրէն ականատես եւ ականջալուր եղբր է 923-ին

Գեղամա՝ այս իր նկարագրած պատմության մասին՝
12 Դարերի վերջ՝ նմանազույ պատմաբաններ ման-
րամասն կը պատմէ մեզի Առաքել Դարբինցի
(+ 1670) և իրր ժամանակակից կը նկարագրէ Շահ-
Աբաս Ա.-ի հրամանով 1604—1605-ի հայերու բռնա-
զաղթն ու ժողովրդի ծանր տառապանքները։ Այս
բռնադաղթէն հետեւեալ ղեկավարէ նոյն
պատմիչը (հմտ. Պատմութիւն Առաքել Վարդապե-
տի Դարբինցիցոյ, Գ. տպ., Վաղարշապատ 1896,
էջ 17—18)։ Թէ ինչպէս երկու եպիսկոպոսներու

[illegible]

իմաստութեամբ»¹³։ Այսպիսի «քարանձաւ-
գրադարան»ներու գոյութիւնը փաստող դա-
սական օրինակը կը նկատեմ Կիրակոս Գան-
ձակեցիին յիշատակած սա դէպքը Յովհան-
նէս Սարկաւազի կեանքէն։ Կեղեցիկ ման-
րավէպի երանգով տրուած այս հաճելի
դրուագը կը բռնադատէ զիս արտագրելու
ամբողջութեամբ հեղինակին բառերով․ «Ձի
ա՛յնպէս փոյթ էր այրն (Յովհ․ Սարկաւազ
եւ ոչ Գրիգոր Թոքակերի որդին, ինչպէս կը
կարծէ Հ․ Գ․ Զարբհանալեան, որ ընդունե-
լով Հ․ Մ․ Զամչեանի ենթադրութիւնը»¹⁴
կ'ուզէ «քարանձաւ-գրադարան»ին մէջ մնա-
ցող անձին մէջ տեսնել յիշեալ Գրիգորը, որ
նաեւ «Գանձակեցի» մականունով կը յորջոր-
ջուի¹⁵) յուսումն, մինչ զի պատահեաց յա-
ւուր միում զնալ նմա յայրն, ո՛րք գրեանն
էին¹⁶, եւ այլք ընդ նմա։ Իբրեւ ելին, որ ընդ
նմայն էին, եւ փակեցին զդուռն, նա թաքոյց
զանձն ի ներքս, այսպէս գիտելով նոցա, եթէ
նախ ել նա։ Իբրեւ անձին բազում աւուրք
ի վերայ, դարձեալ զնացին յայրն ի պէտս
ինչ, տեսին զնա եւ սքանչացան, հարցանէին
զնա, թէ «ո՛րպէս ապրեցար առանց կերա-
կրոյ եւ ըմպելոյ»։ Եւ նա եցոյց նոցա
զգրեանն, զոր ընթերցեալ էր, եւ ասէ․ «Այդ
է իմ կերակուր եւ ըմպելի, զոր կերայ եւ
արբի զաւուրս զայսոսիկ»¹⁷։ Նաեւ Յովհան-
նէս Սարկաւազի անյայտ կենսագիրը կ'ակ-
նարկէ այդ «քարանձաւ-գրադարան»ը, որ
հաւանաբար շատ աւելի հին է Հաղբատի
վանքին մատենադարանէն։ Ան կ'անուանէ
«քարանձաւ-գրադարան»ը արկեղիք գրոց
«Վարդ 1378-ին ընդօրինակուած «Վարդ Հա-
րանց»ին մէջ կայ կենսագրութիւնը Յովհան-

13 Յովհաննու Սարգսազի իմաստասերի եւ Վարդապետի առաջեալ բան իմաստութեան ի պատճառ զբօսանաց առ ձազն, որ զաղօթանոցաւ նորա ճռուեալէր քաղցրձայն, որ եկողէ Սարգիս, Բազմալէպ, զՏ. 14. Գրեգորիոսի 1847, էջ 223:

Ե. տարի, թիւ 12, Հ. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց,
14 Հմտ. Հ. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց,
Գ. Ս. Վենետիկ 1786, էջ 41:

15 Հմմտ. Հ. Գ. Զարբհանալեան, Հայկական Հին Դպրութեան պատմութիւն՝ Դ.—ԺԳ. դար, Գ. տպ., Վենետիկ 1897, էջ 661: Հմմտ. Հ. Հ. Ուսկեան, Մատենադարձական քննութիւններ, Ազգ. Մատ. 112, Վիեննա 1926, էջ 13:

16 Վենետիկեան 1865-ի տպագրութիւնը (գիրա-
կոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 86) ունի

17 Կերպակու Գրանձակեցի, Գառնութիւն Հայոց,
աշխատ. Կ. Ս. Մեխլե-Օհանջանյան, Երեւան 1961,
էջ 116—117: Հմմտ. արեւելահայերէնի Քարգամանու-
թիւնը Վ. Առաքելյանի, Երեւան 1982, էջ 90—91:

նէս Սարկաւազին, որուն պատանեկութեան եւ ուսումնասիրութեան մասին կը կարգանք այս տողերը. «...Քաղցրացան ի քիմս նորա եւ համեղացան իմաստութեանն խոլունսն եւ սէր սրբութեան, եւ կոխան արարեալ նախնազոյն զբռնութիւն որովայնի, սակաւ ինչ հացիւ բաւականացեալ ի խոխոմս լերանց միայնացեալ աւուրս յոլովս մանուկ հասակին կարգայր եւ ուսանէր: Եւ ... առ յոյժ սիրոյ եւ ըղձից, զաւուրս ութ արդէլ զանձն զաղտաղողի յարկեղս գրոց յայրի անդ, պարարեալ զանձն ի զբօսանս զանազան երանգոց եւ համազամ կերակրոց, որ անդն դանձեալ էին հոգեւոր կերակրոց խորտիկ»¹⁸:

Նաեւ ուրիշ հեղինակներու համար «յայրն, ուր գրեանն էին» եւ «յարկեղս գրոց յայրի» բացատրութիւնները կը նշանակեն ու կը մատնանշեն «գրատուն»¹⁹ կամ աւելի յստակ՝ «քարայր-գրադարան»²⁰։ «Առհասարակ, կ'եզրափակէ Ռ. Իշխանյան, քարայրային գրադահոցները Հայաստանում սովորական երեւոյթ էին սկսած սելջուկյան արշավանքների ժամանակաշրջանից կամ ավելի վաղ շրջանից։ Դրանց հիմնական նպատակը այն ժամանակ սրբություն համարվող ձեռագրերը հրոսակների վայրագություններին փրկելն էր։ Բացի այդ, քարայրային գրատները որոշ իմաստով գուցէ եւ հարմար են եղել ընթերցանությամբ զբաղվելու համար. վանքի առօրյայից հետո, բնության գրկում այրի մեջ առանձնացած, ըստ երեւոյթին, ավելի լավ կարելի էր սուգվել հին գրքերի էության մեջ»²¹։

Երկրորդ պարզ հետևությունը, զոր
Հ. Ն. Սարգիսեանի յառաջ բերած երկրորդ
բառացի նկարագրութենէն եզրակացնել եւ
մատենագրական տեղիքով ապացուցանել
կ'ուզեմ, այս է, թէ դարերու ընթացքին հայ-
կական բոլոր վանքերը, մանաւանդ իրենց
չարժական եւ անչարժ գոյքերով աչքառու
նշանաւոր մենաստաններն ու վարդապետա-
րանները քանիցս թալանուած են: Այնոց
մատենաները կա'մ կրակի ճարակ կը դառ-

¹⁸ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Յիշատակարանք Ձեռագրաց, հտ. Ա., Անթիլիաս 1951, էջ 335—336:

¹⁰ Հմմտ. Հ. Հ. Ոսկեան, անդ, էջ 13:

²⁰ Հմմտ. Ռ. Իշխանյան, Հայ մատենագիտության պատմություն, պրակի Ա., Երեւան 1964, էջ 46:

²¹ Նոյնը, անդ, էջ 46:

նային կա՛մ կը ծախուէին²² կա՛մ ալ շատ ցանցառաղէպ բացառութեամբ, ինչպէս հոս Մեծոփականքի համար, կը ձօնուէին ուրիշ վանական հաստատութիւններու, որոնց առաջնորդները պատահական կերպով մը սիրաշահած կ'ըլլային թալլող խուժանին զօրադիւսուն սիրտը: Այս եղբակացութիւնս կը հաստատեմ այն մատենադրական վկայութեամբ, որ բացի դասական օրինակ ըլլալէ՝ դարձեւ է այլեւս որդեգրուած պատմադրական փաստ մը²³: Վկայութիւնը Ստեփանոս Օրբելեանին է, որ կը պատմէ Սելճուկներէն 1170-ին Սիւնեաց աշխարհին զբաւուած Բաղարեղ ամրոցին աւերումն ու կողոպուտը: Թշնամին «...դողացաւ զԲաղարեղ եւ առեալ՝ կոտորեաց սաստիկ: Եւ զի վասն անառիկ ամրութեանն յամենայն վանորէիցն անդ էին կուտեալ զսրբութիւնս եւ զգրեանս եւ զսպաս եկեղեցւոյ, եւս առաւել զանհամար եւ զաննման սրբութիւնս եւ սպաս եկեղեցւոյն Տաթեւոյ փարթամ եւ հարուստ աթոռոյն, խաչ եւ վկայարանք յոսկւոյ եւ յարծաթոյ՝ անգին ակամբք եւ անհուն մարդարտով զարդարեալ, եւ կտակարանք յոլովք որք թուով աւելի գտասն (10,000) հազար²⁴, զորս ամբարեալ էին անդ, որք առ հասարակ գերի վարեցան եւ ցան եւ ցիր եղեն ընդ երեսս աշխարհի»²⁵:

Իր կարգին, շատ բնական է, որ Մեծօրիավանքն ալ ունէր իր գրադարանային թաքստոցները կամ քարանձաւ դարանները, որոնք անշուշտ բազկացուցիչ մաս կը կազմէին մայր մատենադարանին, որ կը գտնուէր մենաստանին մէջ: Արտաքիններէն զատ, Մեծօրիավանքն ունէր նաեւ ներքին ծածուկ գրապահոցներ ժամապատկան, զորոնք Հ. Ն. Սարգիսեան կ'անուանէ «գաղտնի գարանք»:

²² ՀԱՀ, 6, Երեւան 1980, էջ 695դ. «Հիշատակութիւններ կան, որ մեծ քանակութեամբ ձեռագրերը Միջին Ասիա է տարել Լենկիթեմուրը»:

23 Հմմտ. Գաբելզին Ա. Կաթողիկոս, Մատենա-դարանիցիները հին Հայոց մէջ, Պայքար, Պոսթըն 1946, էջ 8ա եւ Հ. Դավթյան, «Զեռագիրք» բառայօգոսածը, ՀՄՀ, 6, էջ 695դ:

24 Գ. Ու. Կաթողիկոս, անդ, էլ Տա կը մեկնէ։
«Հաւանքին մեծագոյն մասը ոչնչացաւ Սեղրուկեան
արշաւանքների ժամանակ, եթէ ոչ ճշգրտեամբ, ան-
հասկանալի մօտաւորապէս այդ թիւը»։

25 Ստեփաննոս Եպիսկոպոս Սիւնեաց, Պատմութիւն Տանն Սրաական, Հրտկ. Մ. Էմին, Մոսկվա 1861, էջ 246:

Մեծփառվանքին ամբողջական կառու-
ցային կազմին մէջ ամփոփուած գերչաղիր-
ներու հաւաքածոյին հիմնադիրը, նոր ձեռա-
գիրներու ստեղծումի եւ ձեռքբերումի պա-
րագային, նկատելու ենք Մխիթար Սասնեցի
վարդապետը (1260—1337)²⁶։ Մխիթար Սաս-
նեցի կամ Կերմանեցի յաճախած է պատրաս-
տողական դասընթացքները Մեծփառվանքին
մէջ, ուր նաեւ քահանայ ձեռնադրուած է
Քաջբերդերիներու Խաչատուր Եպիսկոպո-
սէջ²⁷։ Ապա ուսումը շարունակելով Գլաձորի
մէջ՝ քանի մը տարի աշակերտած է Ներսէս
Մշեցի (+ 1284) եւ Եսայի Նչեցի (+ 1339)
վարդապետներուն։ Աշակերտ կենսագրին
տողերուն համաձայն՝ զանազան վայրեր
տեղեկ ետք՝ վերջնականապէս վերադարձած
է իւր մայր մենաստանը. «Եւ բնակութիւն
ծարնակ անապատն, որոյ անուն Մեծփոյ
(sic) վանն առձայնիւր, եւ անդ դադարեալ
զամինայն աւուրս կենաց իւրոց...»²⁸։ Հաս-
տատուելով Մեծփառվանք՝ Մխիթար Սաս-
նեցի ունեցաւ զանազան բնագաւառներու
մէջ լայն գործունէութիւն²⁹։ Մեզ հոս հետա-

26 ՀԱՀ, 7, էջ 633բ: Մահուան թուականը «Հայոց
զջջ ամիէն» տրուած է զբնակիւններուն մէջ՝ զ. օր.
ն. եղբ. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց
ն. եղբ. Պողարեան, հտ. թ., երևուողէմ 1979 (Ձեռ. 3156,
թղ. 604ա), էջ 416բ:

27 Հմմտ. Հ. Հ. Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, անդ, էջ 425:

[illegible]

29 Համատ. Արար. «Կեր
ՀՍՀ, 7, էջ 633բ.
Ծավալել է զիտամանկավարժ
Բեղմնավոր գործունէութիւնը»:

Քրքրողն անոր գրչական եւ գրական ճշխա-
տանքներն են: Ան իբր «Քարտուղար»³⁰ անդու-
տար, զեղեցիկազիր եւ ստուգաբան:³⁰ անդու-
եռանդով կը պատրաստէր նոր գրչագիրներ,
որոնցմէ ոմանք կը ծախէր ու «ղչահ գրելոյն
բաշխէր աղքատաց եւ կարօտելոց»³¹: Մխի-
թար Սասնեցիէն հասած է մեզի միայն 10
ինքնազիր մատենաներ, որոնցմէ չորս ձե-
ռագիրներ կը գտնուին Մաշտոցի Մատենա-
դարանին³² եւ երկու օրինակ՝ Երուսաղէմի
Ս. Յակոբեանց վանքին ձեռագրատան³³ մէջ,
իսկ մնացեալ 4 ձեռագիրներուն վայրն³⁴ ան-
ծանօթ կը մնայ ինծի³⁵: Անտարակոյս, Մխի-
թար Սասնեցիին իսկագիրներէն կատարուած
են շատ ընդօրինակութիւններ՝ Մեծօփա-
վանքի եւ ուրիշ մենաստաններու դործա-
ծութեան համար, քանի ոչ միայն իր ժամա-
նակակիցներէն «աստուածաշնորհ եւ բանի-
բուն վարդապետ», «քաջ հոգեւոր Հայոց»
15

30 Խօսքը Դանիէլ Մեծփեցի Ներբողագրին է.
Հմտ. Գ. Վ. Յովսէփեան, Միւթար Սասնեցի (Կեր-
մանեցի) 1260—1337, Վաղարշապատ 1899, էջ 4—7
(Այս կենսագրութեան կը կցուի նաև Միկրտիչ Մեծո-
փեցիին «Պատմութիւն Հաւաստի եւ Համատեղ Միւթ-
ար Վարդապետի», էջ 27—32) եւ այս գրքոյկին մա-
տենախօսականը՝ Հ. Յ. Տաշեան, ՀԱ., թիւ 12, 1899,
էջ 379ա:
էջ 15. Հմտ. Արա-

31 Գ. Վ. Յովսէփեան, անդ, էջ 15. Հմմտ. Արա-
րատ 1899, էջ 166Դ—167ա:

³² Հմտ. Մատենադարան 1, Թիւ (193), 952,
1180 եւ 3606 ձեռագիրները:

33 Համար. Պողարեան, Մարտ ցույց-
սարդէմ 1966, ՁԼԼ. 98, էջ 308-309 ԷԼ ՀԱՄ. Բ., ՁԼԼ.
414. էջ 360-362:

ստացման 1906, շահույթի հաշվարկում
414, էջ 360—362:
34 Չմամուրի վանքին ձեռագրատան մէջ կ'այ
(Հմմտ. Մ. Վրզ. Քէչիւհեան, Յուլյակ Հայերէն ձեռ-
գրաց Չմամուրի վանքի Մատենադարանին, Վիեննա
1964, էջ 795բ եւ ճ. ն. Ալիիւհան/Ճ. Հ. Ոսկեան,
Յուլյակ Հայերէն ձեռագրաց Չմամուրի վանքի Մատեն-
ադարանին, Հոս. Բ., Անտոնիանի Հասարակ, Վիենն-
ա 1971, էջ 315բ)։ Ձեռք գտներ Մխիթար Սասնեցիին
ևս 1971, էջ 315բ)։ Ձեռք գտներ Ամսորայի մէջ Հրատարա-
րչական Վիեննայի Հանդէպ Ամսորայի մէջ (Հմմտ. Հ. Հ.
Կուսման ձեռագրաց դպրոցներուն մէջ ձեռագրաց որ ի
Ոսկեան/Ճ. Օ. Սեբուլիան, Յուլյակ Հմմտ. Հ. Հ.
Հանդէպ Ամսորայի, Վիեննա 1976, էջ 431բ)։ Նաև
Անթիլիասի Վեհաբանին ձեռագրատունն ալ չունի
(Հմմտ. Ա. Վրզ. Դանիէլեան, Մայր ցուցակ Հայերէն
ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան,
Երևան 1984, էջ 584ա)։

Քշ. ձեռագրաց ցուցակ (1984, էջ 584ա)։
 2.— Անթիլիաս 1984, էջ 584ա)։
 1) Եւ 213, 214, 437, Հմմտ. Տաշեան, Տուցակ 1, էջ 75բ,
 4 1, 539ա, 544բ, 898բ Եւ Թիւ 695, 696, 701, 1035, 1036,
 Բ., 1037, Հմմտ. Հ. Հ. Ոսկեան, Տուցակ Հայերէն ձեռ-
 անագրաց ցուցակի Մատենադարանին Է Վերին,
 Գրաց Միութեան 1963, էջ 200ա, 209բ, 223բ, 628բ,
 Կտ. Բ., Վերին 1963, էջ 200ա, 209բ, 223բ, 628բ,
 Կտ. Բ., 640ա) Կը գտնենք միայն վարք Միութեան
 640ա Եւ 649ա) Կը գտնենք միայն վարք Միութեան
 Ստանդարտին։

Նորանոր ձեռագիրները ընդօրինակելու յարատեւ եռանդին հարազատն է նախանձարնդրութիւնը, զոր կը տածէին միաբանները իրենց վանքին մատենադարանի դրչագիրներուն հանդէպ: Օրինակ-փաստերը շատ են, սակայն միայն Մեծփավանքին հետ առնչող ապացոյցը կը քաղեմ յիշատակարաններէն: «Աւետարան Պատերազմի» անուանեալ 1302-էն ձեռագիրը, որ ընդօրինակուած պէտք է ըլլայ Վայոցձորի Ամաշուա նորավանքին մէջ⁶⁰, նուէր կը տրուի Մեծփավանքին, ուրկէ, սակայն, կը գողցուի եւ կը տարուի Բօհդան գաւառը: Միաբաններէն մին՝ Սարգիս արեղայ, հաւանաբար Մխիթար Սասնեցիին, աշակերտներու խումբէն, որ իր մի նախնիին մէջ պատրաստած է 1311-ին «Մատենադարան»ը⁶⁰, կը հասնի Մուսուլի շրջակայքը, ուր «բազում

80 Խ. Լեւոնեան, Ուխտադնացութիւն վանքերու,
Ժ., Ոգիւնէի դէպի Մամուտանք, Բիւզանդիոն, Թիւ
2289, Կ. Պոլիս 1904, էջ 1գ. «...Կարծիր Աւետարան՝
գրեալ ի Թուին 24 (1311) ի վանս Մեծոփայ, ձեռամբ
Սարգիսէ արեղայի, որուն Թուղթը մագաղաթ է եւ
գրուածը՝ բոլորգիր»:

Նոր ընդօրինակումներում ժիրաթիր աշխատանքը կ'ենթադրէ 1201—1296 տարիներուն ընթացքին Մեծօփալանքին մէջ հաւաքուած ձեռագիրներու որոշ քանակ մը, որոնք Մխիթար Սասնեցիին եւ աշակերտներուն ծառայած են իբր օրինակ ու ելակէտ նոր գրչադիրներու ստեղծումին եւ բաղմացումին⁶³։ Մխիթար Սասնեցի կը վաւերացնէ այս տեսութիւնը, երբ իր 1321—ին հեղինակած ճառերուն մատենաին⁶⁴ մէջ կը յիշատակագրէ․ «Առաջին այս գրեցաւ սովիներ հոգեւորական տառից իմով ձեռամբ՝ Մխիթար պիտականուն վարդապետի, որ եւ հաւաքեցի զայս յաստուածաշունչ մատենից աշխատութեամբ երկոց...»⁶⁵։ Յստակ է, որ կար Մեծօփալանքի մէջ ձեռագիրներու ժողովածոյ մը, որուն պատմական գոյութիւնը, սակայն, չի նուաղեցներ Մխիթար Սասնեցիին, անոր աշակերտներուն եւ անմիջական հետեւորդներուն տարած արդիւնաւորաց աշխատանքը՝ իրենց մենաստանին մատենադարանը նորոգելու հիմնականօրէն եւ անոր

63 Երևանի, Երուսաղէմի, Վիեննայի, Չմամաի
եւ Անթիլիասի Մատենադարաններուն ձեռագրապո-
յակներն ուսումնասիրելով՝ պտոյ միայն մէկ գրչագիր
օրինակ՝ ԺԳ. դարէն Մեծօրհնայանքին մէջ ընդօրինա-
կուած Սոսթենէս (միայն 5 Թերթ) եւ Կոստանդին
գրիչներէն (աւելի մանրամասն ծանօթութիւններ
տառնալու համար՝ դժբախտաբար Ա. Ս. Մաթե-
լոսյանի կազմած «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակա-
նանքը ԺԳ. դար» հատորին մէջ չեն արտագրուած
յոյ մատենանի գրչին երեք յիշատակարանները՝ հմմտ.
Թիֆան 1984, էջ 946 ա. սինակ, 963—964, 974բ եւ
233, ուր չեն նշանակուած ձեռագրերն թուահամարը,
նոր գրչութեան հնդկանքներն ու վայրը)։ Ձեռագիրը,
չ կ'որովանդակէ Մ. Ներսէս Շնորհալիին «Բանք
սոփաւ, Թուրթթը, կը պահուի Մաշտոցի Մատենա-
սրանին մէջ՝ 5255 թուահամարին տակ (հմմտ. Մա-
նագարան 2, էջ 68)։

⁶⁵ Յիշատակարաններ ժ. Դարի, Թիւ 209, էջ 167—168:

71 Հ. Ն. Ակիբեան, անդ., Երեւան, Աւետարանի
Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցւոյ:

Նշեցի թիւ 45 տեղիքին մէջ մեղի հասած քանի մը ընդօրինակութիւններ Մխիթար Սառնեցիին երկերուն՝ դարերու ընթացքին կատարուած, սակայն արդէն անոր կենդանութեան եղած են արտագրութիւններ: Այսպիսի օրինակի մը գրչին յիշատակարանագիրէն, որուն անունն էր Գրիգոր արեղայ՝ միաբան Մեծոփաւանքին, կ'իմանանք, թէ արտագրած է իր վարդապետին աշխատութիւնները «ի թվին Հայոց 929. երորդի (1334), ի լուսազարդ անապատիս Մեծոփայ վանք առձայնելոյ, ընդ ժողմանեաւ սուրբ մօրս լուսոյ Աստուածածնի»⁷⁴:

Հուսկ, Մխիթար Սասնեցիին յետմահու հռչակին եւ արգելեցութեան խօսուն փաստեր են հետեւեալ երեք մատենադրական տեղիքն երբը: Ղ. Տ. Փիրղալէմեան կարդացած է Հոկտեմբեր 1860-ին արձանագրութիւնը այն խաչարձանին, զոր «յանուն Սասնցի Մխիթար մատենադէր վարդապետին ... միաթանք ուխտին Մեծոքայ, զկնի 108 ամաց լախճանի նորին» կանգնեցին: Ծինութիւնը վախճանի նորին» կանգնեցին Մեծփեցիին օրով կատարուած է թովմաս Մեծփեցիին օրով եւ հրամանով, որ մենաստանին վանահայրն էր՝ 1445-ին⁷⁵: Աթուրնկէց⁷⁶ Կիրակոս Ա. Վերապեցի (1370—1448) կաթողիկոսին (1441—1443)⁷⁷ Թաղումին յիշատակադրումն մէջ յանունն է կը յիշուի միայն Մխիթար Սասնեցին այն վարդապետներու մէջ, որոնք կը հանդիսանային Մեծփառանքի:

72 Հ. Բ. Սարգսիսյան, Քրեական Պատժարանի ղեկավար, 1914, էջ 95-96):

73 Յիշատակարանին թիւ 7-րդի, թիւ 498, էջ 415:
Աստուածաշունչը կը գտնուէր այսօր Վեներիկի Մխիթարեան Միաբանութեան ձեռագրաստոնը՝ 8 թուահամարին տակ (անհետել անոր նկարագրութիւնը՝ Սարգսյանի մօտ)։

74 Թիւատակաւարաններ ԺԴ. դարի, Թիւ 331, էջ 267:

75 Ղ. Վ. Տ. Փերղալէմեան, անդ, էջ 180:
76 Աւաքեւ Պաւրիժեցի, անդ, էջ 628, «Թուին զՂՏ.

(= 1443) զոհը Կիրակոս Կաթողիկոսն փոխեցին վան
նախանձու: Հմմտ. Թովմա Մեծոփեցու Յիշատակա-
րանը, Հրադ. Կ. Կոստանեանց, Թիֆլիզ 1892, էջ 74-
83:

77 ՀՄՀ, Ե, ԵՐԵՎԱՆ 1979, էջ 449դ.

աշխկերաններով եւ 11 վարդապետներով»¹⁰⁶։ Թուլմաս Մեծոփեցիին տեղեկատուութեամբ՝ Գրիգոր Տաթեւացի ստիպուած փախուստ տուաւ Սիւնեաց նահանգէն եւ «եկն ի դաւառն Արճիշոյ։ Եւ արարեալ իւր բնակութիւն զաստուածահաճոյ ուխտն Մեծոփայ առ Հեզահոզի եւ աստուածաբան եւ երջանիկ այրն Աստուծոյ վարդապետն Յովհաննէս. եւ յոյժ ուրախացաւ վասն զի ի նոյն ամիս ՊԾԸ (= 1409) աւարտեալ էր զնորաւէն պատճառն սուրբ Աստուածածնին»¹⁰⁷։ Վերջապէս, Գ. վրդ. Յովսէփեան երկու թուականներուն զոյուէթիւնը կը համադրէ այս եղբակացութեամբ. «Այդ յիշատակարանի»¹⁰⁸ համաձայն Տաթեւացին Մեծոփայ վանքն է մտել ՊԾԷ թուին եւ ձմերել այնտեղ. ասել է, թէ նա եկել է ՊԾԷ թուի ամբան վերջերին եւ հեռացել է ՊԾԹ թուի աշնանը՝ մի տարուց աւելի մնալով Մեծոփում»¹⁰⁹։ Այս վերի տողերու, Գրիգոր Տաթեւացիին Մեծոփայվանքին տուած այցելութեան ընկալեալ թուականին հայոդ, ներկայացումէն վերջ՝ փորձեմ յիշատակարանային եւ մատենադրական աղբիւրներու նոր ուսումնասիրութեամբ, համեմատութեամբ եւ համադրումով պարզել եւ լուսաբանել տաթեւեան մեծ վարդապետին դալուն թուականներն ու պատճառները։ — Տեղին է հոս արդէն անդրադարձնելու, թէ Թուլմաս Մեծոփեցիին այս «եւ ի սոյն ժամանակի ի խընդիր ելեալ վասն կապանաց Աղթամարայ. եւ մեծահանգէս ժողով արարեալ արձակեաց»¹¹⁰ զամենեսեան (ի կապանաց) հնոց կաթողիկոսաց մերոց»¹¹¹ նախադասութեան մատնանշած եւ անոր հետ առնչուած պատմաւորական եւ եկեղեցա-իրաւական հարցերուն

106 Գ. Վրդ. Յովսէփեան, Թովմա Մեծոփեցու
Կեանքը, Կենսագրական նոր նիւթերով, Վաղարշա-
պատ 1914, էջ Ժ-ԺԱ.:

¹⁰⁷ Թողմա Մեծորեցի, անդ, էջ 52 եւ 58:

108 Կ՝ԱՆԿՆԱՐԻՔԻ այսօր Մատենադարանին մէջ
պահուող մեզի արդէն ծանօթ թիւ 1115 ձեռագրին յի-
շատակագրութիւնը՝ հմտ. Յիշատակարաններ Ժե-
շարի, Ա., թիւ 84, էջ 86:

109 Գ. Վրդ. Յովսէփեան, անդ, էջ ԺԱ.:

110 Տեղի եւ դիպուկ է իտալական շ. Ն. Ալինեանին, երբ կը գտէ, «թէ իրականութեամբ կ'ըսէ ճաթեացի բաժնէ կ'ըջընքընէ Ալթամարին եւ արձակել նշովը պէն ամէնուն համար, որոնք կը ճաբանէին Սոյ կաթողիկոսին հետ...» (Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Ալթամարաց, պատմական ուսումնասիրութիւն, Ազգ. Մատ. 86, Վիեննա 1920, էջ 16) :

¹¹¹ Թուլմա Մեծոբեցի, անդ, էջ 52:

ներկայացումը բոլորովին դուրս կ'իյնայ այս աշխատանքիս բովանդակութեան ծիրէն¹¹²։ Յամենայն դէպս, 1409—1410 տարւոյն թացքին՝ Մեծօփալանքը դարձաւ որոշ կարճ ժամանակի մը համար արեւելեան Հայաստանի հոգեւոր իշխանութեան կենդրոնը։ Հոն, Գրիգոր Տաթեւացիին ձեռնեւէցութեամբ եւ նախազահութեամբ դումարուեցան ժողովներ, անկէ կատարուեցան բանակցութիւններ ու հոն հասան պաշտօնական նամակներ՝ Աղթամարի բանադրանքի եւ անոր լուծումին հարցին առնչութեամբ։ Երկրորդ անգամ ըլլալով՝ Մեծօփալանքն այսպիսի ղեկավարի դերն ունեցաւ իր թովմաս Մեծօփեցի վանահօր ժամանակ, երբ ան 1441-ին էջմիածնի ժողովին գումարումը եւ անոր ընթացքին կատարուած ընտրութիւնը յաջողցուց։

Հետադադարողութեան տրամադրութեան տակ ունեցած յիշատակարանային եւ մատենադրական աղբիւրներուն գլխաւոր հեղինակներն են Գրիգոր Տաթեւացի, Սարգիս Սալնապատեցի եւ Թովմաս Մեծոփեցի, որոնց տուեալներուն յաճախակի ընթերցումով, մանրազնին ուսումնասիրութեամբ եւ խորաթափանց համեմատութեամբ, ասանաւորապէս վերջին երգող լրիւներուն, կը հանդիպինք անոնց մէջ ոչ միայն տարբերակներու, այլ նաեւ պատմադրական անհամաձայնութիւններու։ Գրիգոր Տաթեւացիին Մեծոփականքին կատարած մէկ այցելութիւնն ընդունելու պարագային՝ 1408—1410 տարիներուն ընթացքին, Սարգիս Սալնապատեցիին եւ Թովմաս Մեծոփեցիին պատմածները հակասական եւ խտրական կը մնան իրարու։ Իսկ եթէ ընդունինք, որ Գրիգոր Տաթեւացի 1408—1410 երկու անգամ դացած է Մեծոփականք, այն ատեն երկուքին պատմադրական անհամաձայնութիւնը կը դադրին ըլլալէ անհամաձայնութիւններ, քանի անոնք նկարագրած են երկու տարբեր ժամանակներու երկու տարբեր պատահարներ։ Միայն երկու այցելութիւններուն պարագան լուծելի կը դարձնէ անոնց պատմադրական հակասութիւնները։ Հակառակ պարագային՝ բոլորովին անհասկնալի պիտի մնան անոնք, քանի երկուքն ոչ միայն ժամանակակից պատմութիւնը շարադրած են, այլ

¹¹² Հմմտ. Հ. Ն. Աղինեան, անդ, էջ 14—17 եւ 71—73. Իսեւ կամայական եզրակացութիւններով՝ Ե. Տէր Մկրտիչեան, անդ, էջ 54բ—55բ:

իրենց իսկ անձնական եւ ուսումնական ապ-
րումները կը տեղեկագրեն: Այս երկուքը
Թովմաս Մեծոփեցի եւ Սարգիս Սալնապա-
տեցի ընկերները¹¹³ էին ու մաս կը կազմէին
այն տասներկու ուսումնականիցներուն խմբա-
կին¹¹⁴, որոնք Գրիգոր Տաթեւացիին աշա-
կերտեցան քանի մը տարի:

Թովմաս Մեծոփեցիին խօսքով՝ 1406-
ին¹¹⁵ դիպած Վարդան Հոդոցվանեցի վար-

113 Թովմաս Մեծոփեցի եւ Սարգէս Սալնապատե-
ցի եղան երկու անդաժանելի դպրոցի ընկերներ եւ
կեանքի բարեկամներ՝ զաղափարակից։ Ինչպէս Թով-
մաս Մեծոփեցի, այսպէս ալ Սարգէս Սալնապատեցի
մասնակցեցաւ 1441-ին ընտրական ժողովին եւ շեմ
կողմնակից էր նորընտիր Կիրակոս Վիրապեցի կա-
թողիկոսին։ Անոր պաշտօնանկումէն վերջ, այս եր-
կու պաշտպան վարդապետները Հալաճուեցան.
«...եւ զիս եւ զՍարգէս վարդապետն ստուգանել
ետուն. եւ զինչ վատութիւն, որ արարին Կիրակոսի
կաթողիկոսին. եւ Սարգսի վարդապետին եւ ինձ,
Աստուծոյ թողու զմեզ նոցա» (Ղ. Վ. Տ. Փիրղա-
ւէմեան, անդ. էջ 130)։

114 Անունները եւ անոնց մասին տեղեկութիւնները
տեսնել Գ. Վրէ՛. Յովսէփեան, անդ; էջ Ը. եւ երկու
աստղերու ծանօթագրութիւնը, որ կը գրաւէ տողա-
տախի երեք էջեր՝ Ը.—Ժ.:

[illegible]

դապետին մահով¹¹⁶, անոր աշակերտներն որբ-կը մնան : Անոնցմէ ոմանք, 12 հոգիներ, Տաթեւ կ'երթան եւ կ'աշակերտին Գրիգոր Տաթեւացիին, որ էր «երկրորդ լուսաւորիչն եւ աստուածաբանն գեր ի վերոյ գոլով ամենայն իմաստասիրաց եւ վարդապետաց հնոց եւ նորոց»¹¹⁷ : Իր «Պատմութեան» համար այս յուշագրական տուեալները հաւանաբար քաղած է Թովմաս Մեծօրհնցի այն ինքնագիր յիշատակարանէն, որուն ձեռագիրը¹¹⁸ «աշխատութեամբ եւ չարչարանօք»¹¹⁹ ընդօրինակած է 1406-ին՝ Տաթեւ հասնելէն վերջ իր ընկերներով : Հ. Ղ. Ալիշանին կը պարտինք այս փոքր բայց կարեւոր յիշագրութեան տը-

1406 «ժախուցեալ յանօրինաց եւ երթեալ ի սուրբ Սալնապատ՝ եհաս օր վախճանի նորա» (անդ, էջ 50)։
Գ. վ. Յովսէփեան իւր համադրէ. «Սարգիս վարդապետը (Սորոսի) մեռնում է ՊԵՊՍԻ Թուականին պետը (Սորոսի) մեռնում է իւր իսկ աշակերտներից վարդապետ մինչեւ ՊԵՆ Թուականը, երբ հալածուելով թշնամիներից՝ փախչում է Սալնապատու վանքը եւ այնտեղ վախճանւում» (Գ. վրդ. Յովսէփեան, անդ, էջ Է.)։

116 Վերջականապէս ընդունելու ենք, որ Վարդան Հոգեցեալանցի վախճանած է ճի թվիս Հայոց ՊՊԵ-ն, այս է 1408-ին: Այս կ'իմանանք Թովմաս Մեծոփեցիին 1408-ին Տաթևի մէջ գրած մէկ յիշատակարանէն. «...Յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր ... նաեւ զերախտաւոր Հարքն մեր զՄարգիս րաբուն, եւ զաջորդն իւր՝ զՎարդան վարդապետն՝ զհոգեւոր Հայրն մեր, որ յայսմ ամի փոխանաւ ի Քրիստոս» (Սիսական, էջ 240Բ, ուր Հ. Ղ. Ալիշան նմանաձանու-թիւնը տպած է իսկազիր յիշատակարանին Թովմաս Մեծոփեցիին):

117 Թարգմա Մեծոբեցի, անդ, էջ 50:

118 Այս ձեռագիրը Գրիգոր Տաթևացիին հետև-
մունք Արտաքին գրոցն՝ աշխատութիւնն է, որուն
հիշման համար պահպանուած է, ըստ երեւոյթիւնի՝ Վենետիկի
Մխիթարեաններէ մօտ» (Յիշատակարաններ ԺԵ. դա-
րի, Ա., էջ 56, առաջին աստղանիշ ծանօթագրութե-
ան)։

119 Հաւանաբար Թովմաս Մեծոփեցի երիտասարդ
աբեղային (24 տարեկան) առաջին ընդօրինակու-
թեանն կը Հանդիպինք Հոս, զոր կատարած է Վաչիս-
տուժեամբ եւ Հարչարանօք՝ Գրիգոր Տաթեւացիին
ինքնագիր «յառաջին օրինակէն»: Առաջին օրինակի
վրայէն արտագրելու դժուարին պարագան (Վզի է Դ.
կողմանց Նիսիայէն էր արաբեալ, այսինքն, կը բա-
ցատրէ Հ. Ղ. Ալիշան. «Մօսմօթութիւնս եւ յաւե-
լուծոս արաբեալ է լուսանցս գրոցն», Սիսական, էջ
239Ի) եւ անոր անփորձառութիւնը («...գթովմայ
անիմաստ գրիչ») չեն կրցած կասեցնել «Թովմայի
սուտանուն քահանային» այս գրչական երախայրիքին
աշխատանքը, զոր վերջացուցած է Վի վայելումն ման-
կանց եկեղեցւոյ եւ յիշատակ հոգւոյ իմոյ» (բոլոր յի-
շատակաւարանային մէջըբերումները՝ Սիսական, էջ 240Ի-
Հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., Թիւ 59,
էջ 56) :

պուլած՝ նմանահանուութիւնը, որուն հոս մեզ հետաքրքրող տողներն են. «Արդ, որ հանդիպիք սմա ուսմամբ կամ օրինակաւ, յիշեցէ՛ք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զԹովմայ անիմաստ գրիչ ... եւ զհոգեւոր հայրն իմ եւ զուսուցիչ զՄաթէոս քահանայ...: Նաեւ զերախտաւոր հարճն մեր զՄարգիս բաբուն, եւ զաջորդն իւր՝ զՎարդան վարդապետն՝ զհոգեւոր հայրն մեր, որ յայսմ ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս, եւ մեք թափառական գոլով յերկրէ Քաջբերունոյ եկեալ բնակեցաք աստ՝ երկոտասան եղբարքք հանդերձ»¹²⁰: Տաթեւ եկողները կը մնան երկու տարի¹²¹ «առ ոտս երջանիկ եւ երիցս երանեալ բազմերախտ հօրս մեր եւ երկրորդ արփաւորչի հայկազեանս սեռի Գրիգոր քաջ հռետորի եւ աստուածաբան վարդապետի»¹²², որ «սկսաւ ուսուցանել զգիրս արտաքին իմաստասիրացն: ... Եւ պապ զչորեքտասան թուղթսն Պօղոսի առաքելոյն եւ զԱռ որս գիրս Աս-

120 Միսական, էջ 240ր: Հմմտ. Յիշատակարան-
ներ ԺԵ. դարի, Ա., Թիւ 59, էջ 56: Թովմաս Մեծո-
փեցիին այս յիշագրութիւնը անձանօթ մնացած կ'երե-
ւայ Գ. Վրդ. Յովսէփեանին (Հմմտ. Գ. Վրդ. Յով-
սէփեան, անդ, էջ Ը. — «Թովման այս դէպքերի մա-
սին պատմում է թէ իւր պատմութեան եւ թէ Պրթ-
թուականին դրած մի ընդարձակ յիշատակարանի մէջ:
Ջեռքի տակ ունինք եւ Թովմայի 12 ընկերներէց մէկի՝
Սարգիս Սալնապատեցու մի յիշատակարանը... Երեք
աղբիւրների մէջ եւս յիշուած են 12 աշակերտների
անունները լրութեամբ կամ մասնաէկ»):

¹²¹ Թովմաս Մեծոփեցի «1408-ից սովորել է Տաթևի Համալսարանում, Գրիգոր Տաթևացու մոտ: Քաղ. անբարենպաստ պայմանների պատճառով վերջինս 1408-ին իր ուսանողների հետ տեղափոխվել է Մեծոփավանք, մեկ ու կես տարի դասախոսել այնտեղ» (ՀՄՀ, 4, էջ 202ա):

122 ԵՐԷՄԱՅԱՆ ՀԱՅ ԳԵՐՈՒԱՄԻՔՆ ԴԵ ՄԽԻՂՈՍՆԵՐ
րը կը քաղեմ այն յիշատակարաննէն, որուն ձեռագորին
(Գիրքը Հարցմանց Գրիգորի Տաթևացւոյ, հմտութեամբ Մա-
տենադարան 1, Թիւ 310A, էջ 941) բնագործականու-
թիւնը համարելու ենք երկրորդ գրչութիւնը Թովմաս
Մեծփեցիին, որ մօտ մէկ տարիէ ի վեր կ'ուսանի
Տաթև, ուր 1407-ին «գրեցաւ եւ յանկ ելեալ աւար-
տեցաւ մատենայն սատուածային» (Թիշատակարաններ
ԺԵ. դարի, Ա., Թիւ 74, էջ 74): Հոս ալ կը տեղե-
կացնէ մեզ իր դժուարութիւններու եւ անվորձառու-
թեան մասին. «Արդ, ես Թումայ՝ տկարս եւ անպարտս,
ոչ գոլով հմուտ արուեստին, պիտակ աշակերտ,
ապաւինեալ յայն որ զտկարս զօրացուցանէ, տկար
մարմնով եւ զողդոջ ձեռօք սկսեալ, աղօթիւք սրբոց
եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ աւարտեցաւ, ոչ հա-
րեւանցի եւ կամ վեր ի վերոյ, այլ յոյժ փափաքմամբ
եւ մեծաւ Զանի», օգնականութեամբ եւ կամակցու-
թեամբ մեծիկ իմոյ եւ կրկին ստացողիս Գրիգոր աս-
տուածունակ պէտի, ի լաւ եւ յեօտի օրինակէ»
(Թիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., էջ 75):

տուռաժաբանին Գրիգորի: ...Եւ երկու ամ զմեզ մխիթարեաց Աստուածաշունչ գըրովք»¹²³: Հոսակ, 1406—1408 Տաթեւի այցեւլութեան եւ բնակութեան ժամանակաշրջանին համար՝ մեզի հասած Թովմաս Մեծոփեցիին բացի «Պատմութեան» երկին տողերէն, 1406—ին եւ 1407—ին Տաթեւի մէջ առաջին խմբադրած յիշատակարաններէն, ունինք տակաւին մեր տրամադրութեան տակ նոյն մատենադրէն՝ 1407 (Տաթեւ)¹²⁴, 1408 (Մեծոփաւանք)¹²⁵ եւ 1410 (Մեծոփաւանք)¹²⁶ թուակիր երեք յիշատակադրութիւններ: Թովմաս Մեծոփեցիին այս հինգ յիշատակարաններէն առաջին երկուքին բովանդակութեան ծանօթացանք արդէն: Առաջինին՝ համաձայն՝ Տաթեւ եկան ուսանելու 12 համշիրակներ, իսկ երկրորդին առաջին մեծ յիշատակարանին մէջ նաեւ կը պատմէ, թէ «այսմ ամի, վասն բազմացեալ մեղաց մերոց, եղեւ աստուածասաստ խռովութիւն ... շարժահաղին»¹²⁷: Այս 1407—ին երկրորդ շատ փոքր յիշատակադրութեանէն կ'իմանանք տակաւին «Թափառական» ըլլալը 12 ուսումնականներուն¹²⁸: Թովմաս Մեծոփեցի 1407—ին Տաթեւի մէջ սկսած է ընդօրինակել երեւանեան թիւ 9247 ձեռագիրը, որ եղաւ անոր երրորդ դրչութիւնը¹²⁹ եւ որուն առաջին մեծ յիշա-

¹²³ Թուլմա Մեծոբեցի, աւդ, էջ 51:

¹²⁴ Մատենադարան 2, 2Էս. 9247, Թղ. 401ա—402բ:

¹²⁵ Մատենադարան 2, Ձեռ. 9247, Թղ. 244բ:

¹²⁶ Մատենադարան 1, 2 հո. 2065, թղ. 390բ—
391ա :

127 Հմմտ. Յիշատակարաններ ժե. դարի, Ա.,
թիւ 74, էջ 75:

128 Յէշատակարաններ ՅԵ. զարի, Ա., ԹԻւ 74, էջ 75, ր. «Ջտարտամս ի բարեաց զործոց, զվարանելու ի յամէն կողմանց, զմեղուցեալ գծող յԹումայ Թափառականս, ո՛վ սուրբ եղբարք, յիշեցէք ի զենեալ զսնն...» (Մատենադարան 1, էջ 941, 2եւ. 3104, Թղ. 251բ) :

129 Հոս այս իրողութիւնը, որ թիւ 9247 ընդօրինակած ձեռագրին յիշատակարանը երրորդ գրչու-
թիւնն է Թովմաս Մեծոփեցիին ձեռգէն, կը շնչտես
անոր համար, որովհետեւ Լ. Ս. Պաշկիյան իր յիշա-
տակարանային երեքհատորեայ հաւաքածոյին առաջին
մասին մէջ, 1406 տարեթիւին տակ և՛ 80 թուահա-
մարով, դրած է Թովմաս Մեծոփեցիին յիշատակա-
գրութիւն մը, որուն թուականն անյայտ է։ Հոս ըստ
իս, սխալ տեղը դրուած է. եւ արդէն ինք՝ մեծայարգ
հեղինակը անորոշութեան մատնուած է. «Հիշատա-
կարանն անթվական է։ Տեղադրում ենք Թովմա Մե-
ծոփեցու 1406 թվականի Հիշատակարանին առընթեր»
(Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., էջ 57, երկու
աստղանիշերու ծանօթագրութիւնը)։ Այս յիշատակա-
րանը չարարած է Թովմաս Մեծոփեցի, գԺԲԱԿԱՆԱ-

տակարանին մէջ իւր կարգանք այս խորհրդարանը
դասօղ բառերը դանդաղ մը. «Նաեւ ար-
ժանեացն օրհնութեան աստուածաշնորհ եւ
երախտաւոր վարժապետացն մերոց՝ Սար-
գիս վարդապետի եւ Վարդան վարդապետի՝
հանդուցելոցն ի Գրիստոս : Այլ համշիրակ
եղբարցս իմոց ուսումնասիրեալ անձանցս »
... եւ այլ վեցեքեան եղբարցս, որք եկեալ
եմք տարաշխարհիկ ի դաւառէ Քաջբերունոյ
վասն ուսման օլտի. եւ ոչ զխլացաւ մեզ որ-
պէս կամք մեր էր, այլ պանդխտութեամբ
կացաք ի միասին ժամանակս ինչ»¹³⁰ : Վեր-

բար առանց մերձաւոր պատմական եւ գրչագրական տեղեկութիւններ հաղորդելու, վարդան Արեւելցիին (+ 1269 թ.) «Մեկնութիւն Հնգամասենին» գրչա-
զրին մէջ, որ երեսնեանն թիւ 1094 միաւորն է. ընդ-
օրինակուած է ԺԴ. դար, Գլածորի մէջ Հաւանաբար
(Մատենադարան 1, էջ 473)։ Լ. Պ. Խաչիկյան սխալ
տարեթիւին տակ տպած է այս յիշատակարանը, գտնի
այս չի կրնար խմբագրուած ըլլալ 1410—էն առաջ
Փաստոք պարզապէս այն է, որ այս յիշատակագրու-
թեան մէջ թովմաս Մեծոփեցի առաջին անգամ ըլլա-
լով ինքզինք «վարդապետ» կ'անուանէ. «...Արդ
յերեսս անկեալ պաղատածօք աղաչեմ զմանկունսդ
եկեղեցւոյ, որք Հանդիպէք արարչապատուս սուրբ
կտակիս, յիշեալիդ զմեզապարտս ի մանկանց եկե-
ղեցւոյ» դպիրտականուն վարդապետս թովմա...» (Թի-
շատակարաններ ԺԿ. դարի, Ա., թիւ 60, էջ 57, 260.
1094, թղ. 400)։ Իսկ թովմաս Մեծոփեցի ստացած է
վարդապետական աստիճանը Գրիգոր Տաթեւացիին
ձեռքով՝ Մեծօփավանքէն երկրորդ անգամ բաժնուե-
լէն վերջ, վերադարձի ճամբուն վրայ, Երեսնին մէջ,
դէպի ուր ուղեկցած էին 12 Համիդիականքի։ Ուրեմն,
աստիճանի եւ զաւարտին այս տուչութիւնը դիպած
է 1410—ին, լւնան, եղանակին վերջաւորութեան
(Հմմտ. նաեւ Գ. Վրդ. Յովսէփեան, անդ, էջ ԺԲ.),
որուն մասին կ'ակնարկէ թովմաս Մեծոփեցի միայն
իր 1410—ին զրած յիշատակարանին մէջ. «...Հասաք
նմա յերկիրն Արայրատեան ... եւ անդ ետ մեզ
հրաման վարդապետութեան» (Թիշատակարաններ ԺԵ.
դարի, Ա., թիւ 103, էջ 101)։ Իր «Պատմութեան»
մէջ չի յիշեր վարդապետական աստիճանին փոխա-
ցումը (Հմմտ. անդ, էջ 53 եւ 60)։ Բայց ամօր կեն-
սագիրը՝ Կիրակոս Բանասէր վարդապետը աւելի կը
մանրամասնէ. «Եւ մեծ վարդապետն Գրիգոր Որոտ-
նեցին, որ իրեւ զՂազ վառեալ ի մէջ աշխարհի, ետ
ուշաազան թովմայ ճգնաւորին ի զեղբարաք Երեւան։
Եւ կոչէ զնա ի յաստիճան վարդապետութեան երկո-
տասան իշխանութեան» (Վիեննայի Միլիթարեն ձե-
ռագրատուն, 260. 187, [Ժ2. դար, Տաշեան, Յու-
ցակ 1, էջ 478—481], թղ. 66ա եւ Հմմտ. Նոյն ձեռ-
գրատան թիւ 130 [ԺԷ.—ԺԸ. դար, Տաշեան, Յու-
ցակ 1, էջ 417—419], թղ. 48բ—49ա։ Հմմտ. «Պատ-
մութիւն սեծի բորունապետին Քովմայի, զոր արա-
րեալ է Կիրակոս Բանասէր վարդապետի», Հրտիկ.
Գ. Վրդ. Յովսէփեան, անդ, էջ 7)։

¹³⁰ Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., Թիւ 77,
էջ 78: Այս յիշատակարանին մէջ, որուն ձեռագիրը

Ղին երկու նախադասուածիւնները թափան-
ցելու եւ վերլուծելու մատենագրական ու
պատմական զփուարութեան կը հանդիպի
քննասէրը: «Վասն ուսման օգտի» Տաթեւ
եկողները յուսախա՞ր եղած են, քանի որ
անոնց ակնկալութիւնը «ոչ դիպեցաւ» ...
սակայն զփուարութեան եւ հիասթափութեան
այս ենթադրուած իրողութիւնն ի՞նչպէս հա-
մաձայնցնել եւ միաւորել այն, իրենք իրենց
մէջ՝ մեծաբարբառ եւ հնամաշ, բոլոր
կրկներգային դրուատիքներուն հետ¹³¹,
որոնք շուայուած են Թովմաս Մեծոփեցիէն
Գրիգոր Տաթեւացիին անունին եւ ուսուցչա-
պետութեան: Ստոյգ ըլլալու չափ շատ աւելի
հաւանական է ընդունիլ, որ ուսումնաստե՛նչ
կամքով եւ մեծ յուսադրանքով «վասն ուս-
ման օգտի» Տաթեւ եկող երիտասարդ աբե-
ղաները «Ժամանակս ինչ» կամ «երկու ամ»
տեսողութեան ստացած ուսումով չբաւակա-
նանալով՝ ընկերակցելէն վերջ Գրիգոր Տա-
թեւացիին Մեծոփաւանք, ուր եկած էր
ասոր մատենագրանին գրչագիրներն օգ-
տագործելու, կը վերադառնան անոր հետ
Տաթեւ, Մեծոփաւանքին մէջ չարունակուած
եւ արդ կրկին ընդհատուած բարձրագոյն
դասընթացքներն աւարտելու: Սակայն հոս
այս անգամ ալ չկրցան իրականացած տես-
նել իրենց փափաքները, որովհետեւ անը-
պաստ Ժամանակին պատերազմական եւ քա-
ղաքական պայմանները Տաթեւ աւելի երկար
մնալու եւ թոյլատու չեղան: Ստիպուեցան
նորէն հեռանալ Տաթեւէն եւ կրկին անգամ
վերադառնալ՝ Մեծոփաւանք՝ առաջնորդու-
թեամբ Գրիգոր Տաթեւացիին: Մեծոփա-
ւանք՝ անոնց երկրորդ վերադարձին եւ Գրի-
գոր Տաթեւացիին երկրորդ գալուն տարին
կ'ընդունիմ 1409 թուականը:

Արդ, 12 ուսումնականներուն Տաթևի մէջ առաջին բնակութեան տեղեկատու պատմիչն է Թովմաս Մեծոփեցի, որ զայն, սակայն, իր «Պատմութեան» մէջ երկարածիդ տարիներու հեռաւորութեամբ խառնագրած է անոնց երկրորդ գալուն հետ: Գրիգոր Տաթևացիին առաջին այցելութիւնը

իր բրբորդ գրչութիւնն է, Թովմաս Մեծոփեցի կը խոստովանի իր անփորձառութիւնը. «Չեւամբ անարհեստ եւ անինաստ սխալագիր դրչի՝ ամենավերջ եւ նուաստ ողի անծին Թովմազի...»:

131 Հմմտ. արդէն մեզի ծանօթ յիշատակարան-
ները (Թիւտակարաններ Ժե. դարի, Ա., էջ 56, 75—
76, 78, 93 եւ 100—105) եւ «Պատմութիւն»ը, էջ 50,
52, 56, 59 եւ 60:

երանեալ բազմերախտ հօրս մեր եւ երկրորդ արփիւաւորչի հայկազեան սեռը՝ Գրիգոր քաջ հռետորի եւ աստուածաբան վարդապետի, զոր յայս դառն եւ խաւար ժամանակիս ... լուսաւորէ զեկեղեցի ... եւ ընու զկարօտութիւն բազմութեան եղբարցս, որ առ ոտս սորայ են ժողովեալ»¹⁴⁹։ Իսկ երկրորդ յիշատակարանը կը կազմէ մատենադրական աղբիւրը նկատմամբ Գրիգոր Տաթեւացիին երկրորդ այցելութեան, զոր ստիպուեցաւ կատարել Մեծոփականք։ Քիչ առաջ հաստատեցի, որ դոյութիւն ունին բացատներ, տարբերակներ ու անհամաձայնութիւններ Թովմաս Մեծփեցիին եւ Սարգիս Սալնապատեցիին պատմական տուեալներուն միջեւ։ Առաջին մատենագիրն տեղեկութիւնները ներկայացուցի, որով կը մնայ տալ երկրորդին տեղիքները։ Նախ՝ Սարգիս Սալնապատեցի չի յիշեր իրենց վարդապետին՝ Վարդան Հոգոյվանեցիին վախճանումը եւ ասոր դիպումով՝ 12 համշիրակներուն հեռանալը իրենց հօրենական դաւառէն։ Մօտ ութ տարիներ անցած են մահէն, սակայն շնորհապարտ աշակերտը կը կատարէ իր այս գրչութիւնը «ի յիշատակ ... նաեւ արժանեացն օրհնութեան աստուածաշնորհ եւ երախտաւոր վարժապետացն մերոց՝ Սարգիս եւ Վարդանի»։ Երկրորդ՝ Թովմասի համաձայն՝ երկու տարի կը մնան Տաթեւ, իսկ Սարգիսի խօսքերէն կ'իմանանք բացայայտօրէն, թէ հօն չեն կրցած կենալ երկար ժամանակ, այլ «անտի քայքայեալ ցրուեցաւ»։ Երրորդ՝ եթէ երկու դասընկերներն ալ միեւնոյն ժամանակն ու պատահարը կը տեղեկագրեն, անկարելի բան է, որ մէկուն պատմածն ու շեշտածը՝ միւսը բոլորովին անյուշ ձգէ, մանաւանդ որ երկուքին ալ կեանքին մէջ կարեւորագոյն պատրաստողական շրջանն էր։ Զորրորդ՝ Գրիգոր Տաթեւացիին շուրջ Մեծփականքի

տեսնել մէկ անգամ յիշուած Սարգիս («ՁՍարգիս մե-
զապարտ յիշեալ ի տէր յաւիտեան», ամէն: Աստուծոյ
զիշեոցն եւ զմեզ յիշէ, ամէն», ԶԼԷ. 813, թիզ. 313ր)
անունին մէջ Սարգիս Սալնապատեցին, ինչ որ րոտ
իս շատ տարակուսելի է, այն ատեն պարզապէս իբր
երկրորդ զրիշ, որ կանխադոյն 1406-ին ընդօրինակած
է Գրիգոր Տաթեւադցիին կողմէ կատարուած սրբա-
գրութիւններն (Հմմտ. Մատենադարան 1, թիւ 813,
էջ 416 եւ Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., էջ 5-
«...օգնական Սալնապատեցի Գրիգոր աստուածունակ
պէտաւր, ի լաւ եւ յըն-
տիր օրինակէ...»):

149 Յիշատակարաններ ժե. դարի, Ա., թիւ 2, էջ 4:

մէջ հաւաքուած աշակերտներու թիւին պարագային՝ անհամաձայնութիւնն այնքան ակնբախ է, որ աւելորդ եւ անտեղի է որեւէ մեկնաբանութիւն, երբ կը համեմատենք Թովմաս Մեծօփեցիին հետեւեալ երեք տեղիքներուն Սարգիս Սալնապատեցիին մէկ տեղեկաւորութիւնը: Թովմաս կը գրէ. «Նւ ժողովեցան առ նա բազումք ի վարդապետացն» (կը շարէ 11 անուն) ... եւ ի քահանայից եւ յաշակերտաց աւելի քան 80 արեղայ»¹⁵⁰ եւ քանի մը էջ վերջ կը կրկնէ. «Նւ ժողովեցան առ նա բազում վարդապետք եւ աշակերտք՝ մետասան վարդապետք եւ 80 կրօնաւորք, որպէս յառաջագոյն գրեցաւ»¹⁵¹: Նւ 1410-ին խմբագրած յիշատակարանին մէջ կը կարգանք. «Նւ ժողովեաց բազում վարդապետս եւ կրօնաւորս, աւելի քան զութսուն ուրիս»¹⁵²: Իսկ ասոնց դիմաց՝ Սարգիս Սալնապատեցի կը յիշատակէ մէկ նախադասութեամբ. «Նւ են ժողովեալ առ ոտս սորա անձինք ԾԿ. (160) արեղայ եւ Ը. (8) վարդապետ եւ այլ միակեցունք»¹⁵³: Հոս բոլորովին անտեղի է ենթադրել թիւերու չփոթումը խառնակութիւն մը¹⁵⁴: Հոս ընդունելու է, որ երկու գրիչները կը նկարագրեն երեւոյթներ ժամանակներ ու երկու պատահարներ: Հինդերորդ՝ չըջող ուսումնականներուն թիւին նկատմամբ՝ Սարգիս աւելի տակ է, երբ կը գրէ, թէ «դնայաք մեք ... անձինք ԺԲ. (12)»¹⁵⁵. Իրմով միասին 12 սովորակներ, որոնցմէ կը յիշէ յանուանէ 6 ուրիշներ իբր «աւադ եւ երէց ամենայն իրօք ուսումնասիրեալ անձանցս» կարգ¹⁵⁶: Վեցերորդ՝ մինչ Թովմաս Մեծօփեցի երկու անամ եւ զոհացուցիչ մանրամասնութեամբ պատմապէս Մեծօփափանքին նորակայ եկեղեցւոյ շինութեան աւարտումն ու

150 Թուրքա Մեծորեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թա-
մուրայ եւ յաջորդայ իւրոց, անդ, էջ 52:

¹⁵¹ ၆၈၅၆၃, ၁၁၆၇, ၆၃ ၅၉:

¹⁵² Յիշատակարաններ ժե. դարի, Ա., Թիւ 103, էջ 101:

¹⁵³ Յիշատակարաններ ժե. դարի, Ա., թիւ 91, 48 93:

154 Գրիգոր Տաթևացիին աշակերտներու թիւին նկատմամբ՝ հմտ. Ա. Խ. Մովսիսյանի տուեալները, զորոնք միայն որոշ վերապահութեամբ եւ քանի մը ճշգրտման կատարելէ վերջ բնորոշելու ենք (անդ, էջ 134—138)։ Նաեւ՝ Ա. Ալպոյաճեան, անդ, էջ 322, Ծան. 1։

¹⁵⁵ Յիշատակարաններ ժե. դարի, Ա., թիւ 91, էջ 93:

¹⁵⁶ Յիշատակարաններ ժ.Ն. դարի, Ա., թիւ 91, էջ 94:

անոր նաւակաւորքին արարողութիւնը, Սարգիս Սալնապատեցի հազիւ մէկ բառի գործածութեամբ կ'ակնարկէ այն կարեւոր դէպքը: Թովմասի համաձայն՝ Յովհաննէս Մեծոփեցի վանահայրը, որ աշակերտութեան ժամանակ «ուխտ եղեալ էր անձին իւրում եթէ տացէ ինձ Աստուած իշխանութեան կարգ վարդապետութեան»՝ վկայ ինձ Միածին Որդի լիցի, որ Մօր նորա Աստուածածնի Կուսին տաճար շինեմ յոյժ հրաշալի»¹⁵⁷, ամենազղի զժուարութիւններու հանդիպելով անգամ՝ կրցած է եօթ տարուան մէջ շինել նորոգել իրենց մենաստանին եկեղեցին. «ԳՊԾԱ ամին թուականին սկսաւ, եւ ԳՊԾԲ ամին աւարտեցաւ յեօթն ամին ի փառս Դրխատոսի Աստուծոյ մերոյ»¹⁵⁸: Բոլորովին զարմանալի եւ անբմբհելի է իր 1409-ի յաշտակարանին մէջ Սարգիս Սալնապատեցիին լուծթիւնը «երկնահանդէտ եւ նորաշէն, մեծարդոյ ուխտիս Մեծօփոյ սուրբ Աստուածածնիս»¹⁵⁹ տաճարին հանդիսական օծումին նկատմամբ, որուն ներկայ եղած են Թովմաս Մեծօփեցի եւ Սարգիս Սալնապատեցի իրենց միւս զաւրճիկներով, քանի երկրորդ անգամ ըլլալով Տաթեւէն վերադարձած էին Մեծօփովանք Գրիգոր Տաթեւացիին հետ:

ւացելին հետո :

Հոս , եկեղեցւոյ շինութեան եւ նաւ-
կատրիքի մասին իր տեղեկագրութեամբ եւ
թուականներու շեշտումով՝ թովմաս Մեծո-
փեցի կը հանդիսանայ մատենագրական
պաճ է Մեծոփականք : Վաւերագրական
փաստարկութեան իբր պատմական տրամա-
բանութիւն ընդունելու ենք հետեւեալ երկու
իրադրութիւնները : Առաջինն այն է , որ Գրի-
որ Տաթեւացի 1408-ին դացած եւ ֆուցած
է Մեծոփականք՝ ասոր մատենադարանի օգ-
տագործումով իր մտադրած դիրքերը պատ-
րաստելու համար : Այս առաջին պատմական
դրութեան հեղինակն ինքնին կը ներկայանայ
այս առաջին այցելութեան զործող ենթա-
կան՝ իր 1408-ին շարադրած Յորի Մեկնու-
թեան յիշատակարանին մէջ , որուն բովան-
դակութեան ծանօթ ենք արդէն¹⁶⁹ : Երկրորդ

 ԻՄԱՆ-ՅԵՐԷ, ամեր, էջ 55:

157 þuflaw Ulfþurgr, mnt
 58—59:

158 Նոյնը, անդ, էջ 58—59.
159 Յիշատակարաններ ձեռ. դարձի, Ա., թիվ 91.

էջ 93:
160 Հիմամ. Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա.,
թիւ 84, էջ 86:

պատմական իրադրությունն այն է, որ Գրիգոր Տաթևացի նաեւ 1409-ին մենաստանէն հալածուելով դացած եւ ֆնացած է Մեծփափաւանք՝ հոս մասնակցելով նորաշէն տաճարին օծումին եւ դասախօսութիւններ տալով։ Այս երկրորդ պատմական թուականագրութեան հեղինակն է Թովմաս Մեծփափաւի իր «Պատմութեան» մէջ։ Ան կը գրէ, թէ Գրիգոր Տաթևացի Մեծփափաւանք նոր հասած էր, երբ «ի նոյն ամին ՊԾԸ աւարտեալ էր զնորաշէն տաճարն սուրբ Աստուածածնին»¹⁶¹։ Քանի մը էջ վերջ կը կրկնէ պատմածը. «ի սոյն ամին (ՊԾԸ=1409) եկն վարժապետն Գրիգոր վարդապետօք եւ աշակերտօք»¹⁶²։ — Վաւերագրական փաստարկութեան իբր պատմական տրամաբանութիւն ծառայող այս երկու իրադրութիւններուն անառարկելի եզրակացութիւնն այս է, որ Գրիգոր Տաթևացի երկու անգամ հանդիպած է Մեծփափաւանք՝ 1408-ին եւ 1409-ին։ Այս տեսութիւնը կ'ամրապնդեն ու անոր կը նըպաստեն նաեւ դեռ երկու յիշատակարանային իրողութիւններ։ Առաջինն այն է, որ Գրիգոր Տաթևացի իր 1408-ին հեղինակած Յորի Մեկնութեան յիշատագրութեան մէջ բնաւ չի յիշեր հալածանքը եւ ասոր պատճառած փախիշեր զէպի Մեծփափաւանք։ Եթէ խսկախուստը զէպի Մեծփափաւանք։ Եթէ խսկապէս այդ էր պատճառը, ինչպէս կ'ուզէ հաստատել Թովմաս Մեծփափաւի, ան երեւակայելի ու անհետեւողական է, որ չի յիշատակուիր այսպիսի անմոռաց զէպք մը գլխաւոր ենթակային կողմէ. մանաւանդ նաեւ եթէ նկատենք միջնադարեան մատենագիրներուն քով, յարմար կամ անտեղի այդ գերզգայուն եւ լալկանագիր շատ արագ դառնալու մեծ կարողութիւնն ու հնաւանդ սովորութիւնը։ Ընդ հակառակն, Գրիգոր Տաթևացի բոլորովին ուրախ եւ զոհունակ սրտով կը ծանուցանէ 1408-ի այցելութեան միակ չարժաուրթը. «Արդ, ես վերջինս ի ծնունդս եկեղեցւոյ, Գրիգոր մականուն խնդրող բանի, որ ի վաղուց հետէ փափաքէի բոլոր մեկնութեանս Յորայ։ Եւ ի թուականութեանս Հայոց ՊԾԸ. (1408) ամի եկեալ մեր յերկիրս Քաջբերունի, եւ ձմերեալ ի հրեշտակարնակ վանքս Մեծփոյ...։ Եւ ընթերցմամբ հաւաքեցի գգթուարալոյծ բանս Յորայ եւ զմեկնչաց նո-

161 Թումկմար Մեծոբեցի, անդ, էջ 52:

162 *ἡτοιμασεν, ὡς ἔλεγε*, 59:

191 Գրբիգոր Տաթևացի կը դառնայ «Հոգեւոր
ծնող» իր ուսումնական Յովհաննէս Մեծօրեցիին այն
խմաստով, քանի ինքն անոր վարդապետական իշխա-
նութիւնը տուած է իրենց Հասարակաց ուսուցչական
Յովհաննէս Որոտնեցիին մահէն վերջ՝ վախճանալին
իսկ յանձնարարութեամբ եւ հրամանով: Մահամբժ
մեծ վարդապետը «օրհնեաց զնոսա ամենայն հոգեւոր
եւ աստուածային օրհնութեամբ, եւ եղ զԳրբիգոր ամե-
նեցուն զլուիս եւ ուսուցիչն, եւ յանձն արար նմա
զվարդապետն Յովհաննէս տալ նմա զվարդապետական
իշխանութիւն եւ ատարել յաշխարհ իւր: իսկ նորա
յետ մահուան մեծին Յովհաննէս արար մեծաճաղդէս
կոչումն, եւ ետ նմա վարդապետական գաւազան,
եւ ատարեաց յերկիրն իւր վարդապետական ճոխու-
թեամբ» (Թովմա Մեծօրեցի, անդ, էջ 56): Հմմտ.
Անձնանուններ, 3, թիւ 742, էջ 637: «Որոտնեցուց
ստացաւ մասնավոր գաւազան, իսկ վարդապետական
գաւազանն էլ ստացաւ Գր. Տաթևացուց», իսկ Ա. Մա-
թեւոյցան կը գրէ. «...Տաթևիի Համալսարանում,
Հովհաննէս Որոտնեցու մոտ: 12 տարի սովորելուց
հետո վարդապետական աստիճան է ստացել Գրբիգոր
Տաթևացուց» (ՀՄՀ, 6, էջ 563ա):

192 Թովմա Մեծօրեցի, անդ, էջ 59:

193 Նոյնը, անդ, էջ 52:

194 Նոյնը, անդ, էջ 59:

195 Մարգիս Սախնապետեցի, Յիշատակարաններ
ԺԵ. գարի, Ա., թիւ 91, էջ 93:

196 Նոյնր, անդ, էջ 93:
197 Նոյնր, անդ, էջ 93:
198 Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., թիւ 91.
էջ 93:
199 Թումա Մեծորեցի, անդ, էջ 57:
200 ՀՍՀ, 6, էջ 564ա:
201 «Հյուսիս-արեւելյան Հայաստանի միջնադա-
րյան կրթության կենտրոնները, մատենադարաններն
ու գրչության արվեստի զլիսավոր օջախները» խոր-
գրով շահեկան քարտէջ մը (կազմող՝ Ս. Տ. Երեմ-
մյան) գրած էր Կ. Ու. Մովսիսյան իր դպրոցապետում
Երկին մէջ: Անոր վրայ պայմանական տարրեր նշան-
ներով կը համեմատուին եւ կը ցուցաբերուին վան-
քերու նշանակութիւնն ու զլիսաւորութիւնը: Մեծո-
ւիւմանքն է այն 16 կենդրոններէն, որոնք առաջին
պայմանական նշանով կ'որակուին իբր «բարձր տիպի
դպրոցներ, ճեմարաններ, համալսարաններ եւ ուսում-
նարաններ», որոնք ունին «մատենադարաններ եւ
լրատաներ» (հմտ. անդ, հատորին վերջը փակցուած
քարտէջը) :

509

[illegible]

Շարունակելի ՄԵՍՐՈՊ ՀԱՅՈՒՆԻ